В.В. Сокирська

ЕТНІЧНИЙ АСПЕКТ У СТАНОВЛЕННІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО КОРДОНУ В 20-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ

Сучасна російська і українська історіографії, розходяться в оцінці багатьох історичних подій, але сходяться у визнанні сильного вплив Росії на Україну. Відповідно формуються і лінії політичної поведінки: російська політика прагне цей вплив зберегти і посилити, українська – послабити. Погоджуючись з цим у принципі, необхідно відзначити, що при такому підході складна і багатовимірна картина російсько-українських відносин постає як проста гра з нульовою сумою – те, що у одного зменшилося, іншому додалося. Це очевидне спрощення. Не претендуючи на повне освітлення цієї складної теми, звернемося до деяких її історичних аспектів, які, на наш погляд, поки недостатньо вивчені і освітлені.

Не дивлячись на дуже тісну історичну і соціокультурну близькість Росії і України, відносини між країнами завжди були просочені духом змагальності і, як наслідок, повні трагічних сторінок. Проте як для Російської імперії, так і для Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР) володіння Україною було наріжним каменем в системі стабільного і безпечного існування. При її випаданні із загального ланцюга руйнувалася вся система.

Національна політика більшовиків визначалась принципом політичної доцільності й зазнавала реформації відповідно до завдань, які ставила перед собою партія. Перетворившись на потужну політичну силу, вони перейшли від політики загравання до національних почуттів, гасел про самовизначення та відокремлення до агресивної політики щодо відновлення нової могутньої імперії за радянським зразком.

Декларовані кроки більшовицької влади створювали ілюзію демократичної та відкритої національної політики. На жаль, вона проводилась

відповідно до принципу революційної доцільності, і, як покажуть наступні події, утворення суверенної незалежної Української держави, аж ні як не узгоджувалось із планами більшовиків.

Росія не мала чіткої концепції побудови відносин з національними територіями, що входили до складу бувшої Російської імперії. Договір між РСФРР і УСРР, підписаний у грудні 1920 р., був правовим ескізом міждержавних відносин Росії і України. Руйнуючи імперські структури, більшовицьке керівництво розраховувало на силу російського впливу [1, 11 – 12].

У нових поведінкових кліше Москви переглядався каркас абсолютно іншої парадигми, покликаної, за задумом кремлівських еліт, відновити минувшу потужність і велич Російської імперії у новій, радянській формі на євразійському плацдармі.

Незважаючи на формальне закріплення права на самовизначення в декретах II Всеросійського з'їзду рад та в Декларації прав народів Росії, керівництво Радянської Росії відразу ж розпочало приховану боротьбу за встановлення контролю над Україною та її ресурсами. Однією з перших постала проблема визначення кордонів.

Процес оформлення сучасних українських кордонів розпочався із падінням Російської імперії. Такі зміни сколихнули всю країну. На завойованих територіях почався національно-визвольний рух. Україна не стала винятком. 16 липня 1917 р. Тимчасовий уряд був змушений офіційно визнати Генеральний секретаріат крайовим органом управління. Але межі його компетенції охоплювали лише територію п'яти губерній: Волинської, Подільської, Київської, Полтавської та Чернігівської. З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського східний кордон України встановлювався по так званій демаркаційній лінії, яку було визначено на переговорах між німецько-українською та російською делегаціями у травні 1918 р. в Курську. Вона проходила по лінії Сураж-Унеча-Стародуб-Новгород-Сіверськ-Глухів-Рильськ-Колонтаєвка-Сужа-Беленіхіно-Куп'янськ. Однак останню крапку у

цій справі було поставлено 25 лютого 1919 р. під час підписання на спільному засіданні Наркоматів УРСР та РСФСР «Договору про кордони». За ним представники України згодились визнати територію республіки в межах дев'яти губерній колишньої Російської імперії, за винятком Суразького й Новозибківського повітів Чернігівської губернії, та Білгородського і Гайворонського – Харківської, які відійшли до Російської Федерації. Проте згадана угода не охоплювала всіх територій компактно заселених українцями, тому в 1924 р. кордон знову було переглянуто [2, с. 102].

З утвердженням так званої інтернаціоналіської ідеї, що випливала з політичної доктрини Комуністичної партії Росії та її філії – Компартії України, питання визначення території та кордонів України в рамках федерації було питанням внутрішнім і не обов'язковим для розв'язання. Закріплення за Україною дев'яти губерній чіткого розмежування за етнічним принципом не передбачало [3, с. 19].

Питання врегулювання державних кордонів УСРР, що не розв'язане до сьогодні, стало вперше у 1920 р. після масового надходження клопотань від населення і окремих адміністративних одиниць Курської губернії про включення останніх до складу УСРР з міркувань адміністративного і, головним чином, етнографічного характеру.

У 1923 р. в Росії й Україні розпочався перехід від дореволюційного адміністративно-територіального поділу (губернії, повіти і волості) на новий (округи і райони). Український уряд скористався реформою, щоб підняти перед ЦВК РСФРР питання про приєднання до власної республіки тих повітів і волостей у прикордонних з УСРР Курській і Воронезькій губерніях, в яких переважало українське населення. Йшлося про приєднання до УСРР повітів та волостей Курської губернії з чисельністю населення 807,2 тис. осіб (у т. ч. українців 484,8 тис., 60 %), а також повітів і волостей Воронезької губ. з чисельністю населення 1 млн. 243,8 тис. осіб (у т. ч. українців – 930,9 тис., 74,9 %) [4, 22].

Ненормальне протікання вирішення питання врегулювання державних кордонів і недопустима поведінка в процесі передачі або прийомки окремих територій с боку посадових осіб РСФРР, з одного боку. а разом з тим незакінченість до цього часу робіт по встановленню твердих і відповідно до економічних і етнографічних принципів кордонів УСРР і РСФРР, змушує нас детально висвітлити питання для відповідних організаційних висновків.

Представлений українським урядом до ЦВК СРСР проект врегулювання державних кордонів УСРР, в основу якого лягли вищевказані клопотання населення, був побудований на етнографічному принципі, як основному, скоректований певними господарсько-економічними чинниками, а також моментами врегулювання кордонів з метою зручності адміністрування. Цей проект, детально і всебічно розроблений місцевими і центральними був покладений у 1924 р. в основу роботи Союзної паритетної комісії.

Згідно проекту, наданого українською стороною, до складу УСРР передбачалося включити частину територій Курської і Воронезької губерній РСФРР. Вказана в проекті територія, що включала 5 повітів повністю і 9 – частково, охоплювала собою територію біля 35 000 кв. верст з населенням до 2 млн. мешканців.

Необхідність зміни існуючого державного кордону УСРР викликане було, перш за все, клопотанням самого населення ряду волостей, а також на основі постанов пленумів повітових виконавчих комітетів про включення останніх до складу УСРР і це цілком було зрозумілим, так як у вищевказаних місцевостях українське населення, за виключенням північної частини Білгородського і південної – Корочанського повітів, становило переважну більшість. По повітах кількість українського населення становила від 51 до 100 % [5, 29].

Підтвердження комісією принципів, покладених в основу всієї роботи по врегулюванню кордонів, а саме: етнографічний, що у виключних випадках коректувався економічними міркуваннями, підтверджувало правильність поставленого питання і характеризувалось спільним прагненням сусідніх

республік до точного і скорішого виконання постанов XII з'їзду з національного питання [5, 30].

Реформування адміністративно-територіального устрою України в 20-х рр. XX століття мало у своїй основі досить серйозне наукове обґрунтування. У роботі Центральної адміністративно-територіальної комісії брали участь видатні науковці – історики та економісти, серед яких: академік Д. Багалій. професори М. Гуревич та Є. Євтіхієв. Так, у своїх «Історико-етнографічних та лінгвістичних матеріалах, що стосуються північного кордону УСРР і РСФРР» Дмитро Іванович підкреслював, що для точного визначення північного кордону УСРР і РСФРР варто мати на увазі різні обставини – теперішні господарсько-економічні, зауваження і побажання самого зацікавленого в цьому місцевого населення, історичні, етнографічні і лінгвістичні особливості. Усім відомо, що кордони губерній як в межах Росії, так і в межах України не мають під собою раціонального господарсько-економічного підґрунтя. Старий поділ території Московської держави, Польсько-Литовської держави, до складу яких входили і українські землі, а також поділ бувшої Російської імперії спирався не на господарсько-економічному, а лише на адміністративний принцип. Те ж саме слід сказати і про Україну, в основу адміністративного поділу якої був використаний частково військовий, частково цивільний принцип, так званий полковий поділ. Часом враховувалися і і мотиви історично-побутові та лінгвістичні. Та в той час, коли Україна перетворилася на губернію російського типу, вона повинна була підпорядковуватися загальним умовам російського централізму [5, 50].

Історичним базисом цього питання академік бачив історію колонізації, так як на її основі складалися і господарські форми двох етнографічних типів – великоруського і українського, які приймали найбільшу участь в цій колонізації.

Посилаючись на праці Московської діалектологічної комісії, видані у 1915 р., а також на дослідження статистів, економістів, істориків кінця XIX –

початку XX ст., дані перепису населення 1897 р., академік дійшов висновку, що переважна більшість населення повітів Воронезької і Курської губерній становили українці [5, 52].

Для врегулювання даного питання президія ЦВК СРСР в травні 1924 р. утворив комісію під головуванням білоруса Черв'якова в складі двох представників від УСРР і двох – від РСФРР. Що потрібно було розуміти під формулюванням «врегулювання» – спеціальних вказівок не було, і тому на першому ж засіданні комісії 1 липня 1924 р. було заслухано заяву представників УСРР М. Полоза і О. Буценко, в якій вказувалося, що під «врегулюванням кордонів» вони розуміють врахування економічних зручностей і національного аспекту.

В основу врегулювання кордонів між РСФРР і УСРР було покладено принцип етнографічний, що зобов'язував приєднати до республіки території, які безпосередньо з нею межували і були населені в переважній більшості населенням національності даної республіки [6, 10].

Таким чином, представники УСРР і РСФРР, прийнявши за основу одні і ті ж принципи врегулювання кордонів, по-різному тлумачили їх застосування і це визначило весь хід роботи комісії.

По Курській губернії територія, що передбачена включенню їх до складу УСРР, заселена в переважній більшості українцями. Так, із загального числа мешканців у 807 200, українців нараховувалося 484 750 осіб (60 %).

Загалом, по Курській губернії відсоток українців досить великий і становив 60% і якщо мали місце окремі випадки неув'язки кордону з етнографічним принципом, як, наприклад по Білгородському і Корочанському повітах, де українці були в меншості, то включення вказаних територій до складу УСРР обумовлювався необхідністю випрямлення кордонів, зручністю адміністрування, а також наявністю цілого ряду інших умов.

По Воронезькій губернії проектом УСРР по врегулюванню кордонів передбачалося приєднання території із загальною кількістю населення в

1 243 756 осіб, із яких українців 930 852 (74,4 %). Вказана територія включає увесь Валуйський повіт з населенням 289 680 жителів, із яких 159 952 українці (54,9%); частину Острогожського з населенням 212 094 жителі, українців – 169 996 (80,1%) жителів; Россошанський повіт з населенням 240 440 жителів, із яких українців 234 3454 (97,2%) жителів; увесь Богучарський повіт з населенням 159 375 жителів, українців – 84,1%; частину Павловського повіту з населенням 139 372 жителі, українців – 71 510 (51,3%) жителів; увесь Калачаєвський повіт з населенням 173 104 жителів, українців – 135 665 (78,3%) жителів [6, 47].

Як видно із наведених даних, у всій частині території Воронезької губернії, що підлягає приєднанню до УСРР в цілому, а також по кожному повіту окремо, українці становлять абсолютну більшість.

Як висновок із усього вищезазначеного, варто вказати, що спроектований за етнографічним принципом новий державний кордон УСРР не тільки не пов’язується з господарсько-економічними умовами, але і цілком співпадає з сільськогосподарськими і економічними районами.

Загалом, проектом УСРР передбачалося включення до складу України частин територій Курської та Воронезької губерній загальною чисельністю населення 2 050 956 жителів (69,0 % українців). Задоволено союзною комісією включенням до складу УСРР території з населенням 1 019 230 жителів (58,1% українців). Відхилено союзною комісією включення до складу УСРР частини території Курської і Воронезької губерній з населенням 1 031 726 жителів (70,1% українців).

До кінця року крапка в питанні врегулювання кордонів так і не була поставлена. Проблема знову випливла на поверхню і на початку 1927 р.

На виконання постанови президії ВУЦВК від 30 травня 1928 р. Центральна адміністративно-територіальна комісія за даними Всесоюзного перепису 1926 р. та за ознаками економічного порядку проробила питання про доцільність внесення змін в існуючі державні межі поміж УСРР та РСФРР.

Питання про врегулювання державних меж поміж УСРР та РСФРР, що його було свій час внесено урядом УСРР до ЦВК СРСР так і не було цілком розв'язано. В наслідок цієї роботи було створено таку ситуацію, коли до складу УСРР приєднано лише місто Путивль і декілька волостей Курської, Воронезької і Брянської губерній РСФРР і навпаки, до складу РСФРР було передано, майже цілком дві округи УСРР – Таганрозька і Шахтинська.

По кількості населення це становило приєднану до УСРР територію з 278 081 жителів, до РСФРР приєднувалася територія з 478 009 мешканців.

Таким чином, на кінець 20-х рр. XX ст. на території РСФРР, що безпосередньо межувала з УСРР залишилося українського населення більше за 2 000 000 осіб, що мешкали компактними масами на Курщині, Воронежчині та Північно-Кавказькому краї РСФРР. Це спричинилося через те, що в свій час при встановленні державних меж поміж РСФРР і УСРР не було взято до уваги етнографічний принцип, в той час, коли питання щодо встановлення кордонів розселення будь-якої національності базується перш за все на етнографії даної території. За переписом 1926 р. на Курщині з загальної кількості населення 2 906 060 жителів українців нараховувалося 554 654 жителів, або 19 %, при чому, по окремих адміністративно-територіальних одиницях цей відсоток значно підвищувався.

З загальної кількості 33 волостей з переважним (більш як 50% українського населенням було 8 волостей. Як, для наприкладу, можна навести Красноярузьку – 88,3%, Грайворонську – 86,2 % та Большетроїцьку – 83,8 % українців.

На Воронежчині з загальної кількості населення в 3 308 023 мешканців, українців нараховувалося 1 078 552 мешканці, або 32,6 %.

З загальної кількості 38 волостей по південній групі, з переважною (більше як 50%) кількістю українців були 31 волость, при чому половина з них була заселена представниками української національності (більш як 75%).

По Північно-Кавказькому краю з загальної кількості населення в трьох округах, що безпосередньо межують з УСРР, з числом мешканців у 1 183 480, українців нараховувалося 468 977 або 39,6%.

При чому, з 21 району в 9 районах українці становили більше 75% населення.

Разом з цим варто зауважити, що українське населення Курської, Воронезької губерній та Північно-Кавказького краю дуже цікавилося питанням про приєднання до складу УСРР, про що свідчать клопотання, які надходили на адресу президії ВУЦВК як від селищ і волостей, так і від окремих громадян [8, 16].

Таким чином, в результаті адміністративно-територіальної реформи 20-х рр. XX століття, питання про встановлення державного кордону між РСФРР і УСРР так і не було вирішено. Було знехтувано основновоположним принципом – етнографічним, що закладався в основу визначення кордону будь-якої держави. Звернення українців, що опинилися поза межами УСРР, так і не були почутими. Радянська Україна створювалася більшовиками не у розвиток проголошеного права народів на самовизначення, а фактично з метою недопущення його практичної реалізації. В культурному відношенні українське населення в межах РСФРР зазнавало явного ламання і грубого перекручування національної політики партії щодо української національності на Курщині, Воронежчині, не кажучи вже про Північно-Кавказький край, де українське населення русифікувалося.

Джерела і література:

1. Собрание узаконений и распоряжений робоче-крестьянского правительства. – 1921. - № 1. – 3 января. – С. 11 – 12.
2. Боєчко В.Д. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В.Д. Боєчко, О.І. Ганжа, Б.І. Захарчук. – К.:

«Основи»; Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. – 168 с.

3. Дубрава О.П. Формування державних кордонів України (1917 – 1925 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02 – Всесвітня історія. – К., 1996. – 24 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 2503. – 138 арк.
5. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 1807. – 71 арк.
6. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 1808. – 139 арк.
7. ЦДАВО України. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1953. – 107 арк.
8. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. – 2523. – 21 арк.